

2135

201

70-76

03 AUG 2003
29 99E 2003

5

ԿՐՕՆԸ-ՊԸՏՄԵԿԱՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

Գրերի զիւտի 1500-ամեակի և տպագրութեան 400-ամեակի
առթիւ.

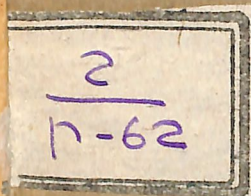
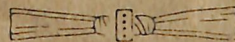
№ 5

ԻՆՉՊԷՍ ՍՏԵՂԾՈՒԵՑ

Ա Շ Ի Ա Ր Հ Ը

Թարգմանաբար կազմեց

Գ.-ր. փիլ. Ս. Խոսեփեան

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

պ. ժողովրդագրագիտական, Երևան, № 17

1914

ԳՐՈՆԸ-ՊԵՏՄԵԿԱՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԵՏԵԿԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ

Գրքերի զիւտի 1500-ամեակի և տպագրութեան 400-ամեակի
առթիւ.

201

№-76

Ա. Կ.

№ 55

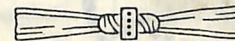
Ժ. Կ.

ԻՆՉՊԵՍ ՍՏԵՂԾՈՒԵՑ

Ա Շ Ի Ա Ր Հ Ը

Թարգմանաբար կազմեց

Գ. Բ. Վիլ. Մ. Խոստիկեան

Թ Ի Ն Լ Ի Ս

Արագածիկ Վնասեանց, Նիկի. № 17

1914

2382-54

ՅԱՌՍԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

«Կրօնապատմական-փիլիսոփայական գրադարան» հետեւեալ չորս գրքոյկները ա) Ի՞նչ է կրօնը և Ի՞նչ է բարոյականութիւնը. բ) Սրբազան պատմութիւն իսրայէլի. գ) Ի՞նչ է Աստուածաշունչը. դ) Բնագիտական և կրօնական աշխարհանայացի արդէն լոյս են տեսել: Մամուլն ընդհանրապէս սիրով ողջունեց այդ գրքոյկները և ընթերցող հասարակութիւնը նկատեց, որ այդ գրքոյկներով կրօնապատմական փիլիսոփայական սրտը հարցեր չնախապաշարուած ոգով, թարմ գիտական ուղղութեամբ են լուսարանուում: Առասպելն իբր առասպել, ուր էլ որ լինի, իբրև ժողովրդական գրականութեան մի տեսակ ընտրուում և գնահատուում է, իսկ կրօնական ոգին սրբազան գրքերից հանուում զտուում և յանձնարարուում է լուրջ մտածողներին խոր զգացողների առանձին ուշադրութեանը:

Այս ոգով կազմուած մի հետաքրքրական գրքոյկ է «Ի՞նչպէս է ստեղծուել աշխարհը» խորագիր կրող տետրը:

Բոլոր ժողովուրդների տիեզերածնութեան առասպելները, զանազան ժամանակների գիտնականների, փիլիսոփաների, եւ կրօնական հանճարների աշխարհայեացքը տիեզերքի ստեղծագործութեան մասին այս գրքոյկում ի մի են ամփոփուած:

Այնպէս որ ընթերցողը մի գազափար կարող է

կազմել՝ թէ այս տիեզերքի ծագման մասին ի՞նչ են մտածել հին օղբերը անցեալ դարերում. ի՞նչ հայեացքներ են եղել և կան ներկայումս և որ տեսութիւնները իշխող զանալ են ձգտում:

Գրքոյկս կազմուած է թարգմանաբար J. Wendland Բազէլի աստուածաբանութեան պրոֆէսորի die Schoepfung der Welt գրուածքից:

1913 զեկտ. 1

Դր. Մ. ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ծնունդն է երեխան, և ուշադիր ու հիացած իւր կեանքի առաջին ամիսներին և տարիներին նայում է զէպի աշխարհն ու զէպի կեանքը: Նրա մէջ յառաջ է գալիս աստիճանաբար հարցասիրութիւն. նա ուզում է իմանալ ո՞րտեղից, ի՞նչու համար և ի՞նչպէս են առաջ եկել այս բոլորը: Յաճախ ծնողներն ու ուսուցիչները մնում են զարմացած, թէ որտեղից են գալիս այդ մտքերն և պաշարում երեխայի հոգին, և թէ ի՞նչպիսի յամառութեամբ երեխաները հետամուտ են լինում մի բաւարար պատասխան ստանալու՝ իրենց անթիւ հարցերին:

Նոյնն է պատահել մարդկութեան հետ: Հարիւրաւոր դարեր առաջ, երբ մարդկութիւնը իւր մանուկ հասակն էր թեւակոխում, նա ինքն իրեն հարց տուեց. որտեղից է սկիզբն առել աշխարհը իւր հրաշալի և սարսափ ազդող երևոյթներով. ի՞նչպէս են առաջ եկել երկինքն ու երկիրը, արեւն ու լուսինը, ծովը ու ցամաքը, բոյսն ու կենդանին և մարդը. և վերջապէս ինչո՞ւ բնական երևոյթներից մի քանիսը բարիք են առաջ բերում, որւիշները՝ չարիք: Այս հարցերն զբաղեցնում են ամեն մի մանուկի, զբաղեցրել են մանուկ մարդկութիւնը, զբաղեցնում են ներկայումս մեզ, բաղաբակիրթ մարդ-

Ահա այս պատճառով անհետաքրքիր չէր լինի գոնե իմանալ, թե չորս հազար տարուայ մարդկու- թիւնն ի՞նչ պատասխաններ է տուել տիեզերքի ծագ- ման մասին, ի՞նչ է ասում մեր ժամանակի գիտու- թիւնն այդ մասին, ի՞նչպէս են լուծում տիեզերական հանելուկը մեր ժամանակի մեծ մտածողները:

Հանգեղուկը մեր ժամանակի մեծ մտածողները:

ՄԱՍԻՆ

Քննելով այդ առասպելները՝ մենք նկատում ենք, որ մարդիկ իրենց ժամանակի աշխարհի երևոյթները դիտելով՝ եզրակացրել են, թէ ինչպէս պիտի լինէր տիեզերքը նոր կազմուելիս: Նրանք աշխարհս զանազանակերպ ոյժերի գործունէութեան խառնուրդից են ծագած համարում: Աշխարհի սարբերը առաջ խառնուած և խռնուած են եղել, իսկ այդ խառնուրդի ջղջկելուց և նոր դասաւորումից զարգացել է աշխարհն ու կարգաւորուել: Ընդհանրապէս բողբոջելու և ծնուելու երևոյթը տիեզերքի ծագումը բացատրելու մի միջոց է համարուում: Ընդունուում է, որ Գառսի կամ Նախաջրի մէջ թաղուած են եղել յետագայում

հանդէս եկող արարածներն սաղմերը. այսպէս է ըմբռնուած օրինակ եզրկտական, հնդկական և յունական առասպելներում: Երբեմն էլ աշխարհն ընդունուում է իբրև մի հսկայ ձու, որը թխտումօր տակ է դրած. այսպէս է պատկերացած պօլինեզիական կղզեբնակների, փիւնիկեական և հնդկական առասպելներում: Այս պատկերացման հետքերը գտնում ենք ծննդ. Ա. Կլ. Չում, ուր որասած է «Եւ հոգի Աստուծոյ թխտէր*» ի վերայ Չումը: Յունական առասպելի և փիլիսոփայութեան մէջ հանդէս են գալիս յաճախ անձնաւորուած վերացական մտքեր, որոնք ներգործական դեր են կատարում տիեզերքի ստեղծագործութեան մէջ. ինչպէս օրինակ. Էոս սէրը, կամքը, միտքը, ներանձնեայ հայեցողութիւնը, ինչպէս հնդկական առասպելն է ընդունում:

Առանձնապէս յունական առասպելներում բնութեան մէջ գործող ուժերը անձնաւորուում և աստուածային գործութիւններ են նկատուում, երկինք, երկիր, ովկիանոս, սանդարամետ համարուում են աստուածային էակներ. նոյնիսկ աստուածային են խաւարը, լոյսը, օդը, և այսպէս բնական երևոյթներն աննկատելի կերպով ընդունուում են իբրև գործող աստուածային էակներ և դառնում են հաւատքի առարկայ: Այդ առասպելի մէջ աստուածները բնական ոյժերից բարձր, աշխարհին գերազանցօրէն տիրապետող էակներ չեն հանդիսանում, այլ նոյն բնութեան պատկանող էակներ: Նրանք էլ են բնութիւնից առաջացել:

*) Հայերէն աստուածաշունչը սխալմամբ փոխանակ «թխտէր» գնելու «չրջէր» բառն է գործածել. երբայական բնագրում «թխտէր» է:

Ծանօթ. Թարգմանչի:

նրանք ծնուում են քառսից, ծագել են սկզբնական նախալիճակից: Եզրկտական և հնդկական առասպելներում գերագոյն աստուածը դուրս է եկել տիեզերական ձուից, որի վրայ սկսել է յետոյ իշխանութիւն բանեցնել: Աստուածների գործունէութիւնը մարդկանց աշխատանքին են նմանեցրել: Եզրկտոսում իմում աստուածը պատկերացուած է որպէս բրուտ, որ շինում է այն տիեզերական ձուն, որից ամեն ինչ առաջացաւ: Փտախ աստուածը Մեմփիսում շինեց աշխարհս ինչպէս արհեստաւոր: Նոյն քաղաքի Նայտ աստուածուհին մահաստաւոր: Նոյն քաղաքի Ծննդոց գրքի մէջ Բ. Չեանվէն հողակոշտից իւր ձեռքով մարդ է շինում, նրա քթածակերից շունչ է ներս փչում, մի պարտեզ է տնկում. սղամարդու կողոսկրից կին է պատրաստում:

Սակայն բնութեան մէջ տեսնում ենք կողք կողքի թէ շինիչ և թէ քայքայիչ ուժեր. ողորդմանը, հրարուղիներ, ալեկոծութիւններ հանդէս են գալիս իբրև կատաղի, ամեն մի կարգի դէմ կռուող դոբութիւն: Բարեկոնական առասպելը երևակայում է, որ այս օրինակարգած տիեզերքն առաջացել է լուսաւոր աստուածների և մանաւանդ Մարդուրի ստորերկրեայ հրէշների դէմ մղած կռուից: Ճիշտ նոյն ձևով յունական առասպելը պատմում է Զևսի և ոլիմպիական աստուածների տիտանների դէմ մղած կռուի մասին: Աստուած և աշխարհ միմեանցից խիստ կերպով բաժանուած չէին: Ամենից աւելի Հնդկաստանում պանթէիստական մտածողութեամբ աստուածն և աշխարհը սկզբնապէս մի մեծ միութեան մէջ միացած են ըմբռնուել. այդ նախնական անբաժանելի միութիւնից բաժանման և ստորաբաժանման միջոցով աստուա-

դուրս քաշեց. բայց հազիւ թէ ցամաքը կիսով չափ հրեացեւ էր, երբ կտրուում է կարթի թելը, որով ցամաքի միայն մի մասը՝ այն էլ ծայրերը մնացին ջրից դուրս: Նոր-Զելանդիայի Մաօրիս կոչուած բնակիչների առասպելն ասում է, որ երկինքն ու երկիրը հազարաւոր տարիներէ ի վեր այնպէս... էին ընկել իրար վրայ, որ ամեն ինչ խաւարի մէջ թաղուած էր մնում: Այն ժամանակ նրանց որդիները վճռեցին նրանց միմեանցից բաժանել: Այս բանը յաջողեցրեց անտառների աստուածը, իւր արմատներով երկիրը դէպի ցած հրելով իսկ ճիւղերով երկինքը դէպի վեր. դժբանից յետոյ լուսաւորուեց և հրեացին հրկնքի և երկրի որդիները... բայց մինչև այժմ երկինքն ու երկիրը արցունք են թափում մշուշի և շաղի ձևով իրենց բաժանման արթիւ:

Այս պատասպելներում մարդիկ յաճախ պատկերացուում են որպէս երկնային էակներ, բայց դրանք կրքեր են աստուածների բնակատեղին: Այս առասպելների մէջ հանդէս է գալիս երեխայական երևակայութեան հարստութիւնը: Կղզիների ծովից դուրս ցցուելը, երկնքի գոգաւոր տեսքը առիթ են տալիս այս պատմուածքների հիւստեւածքին: Բայց ամեն տեղ Աստուածն ու աշխարհը բաժան չեն հանդէս գալիս. նրանք պատկանում են միմեանց. միւս կողմից մարդուն վերագրուում է աւելի բարձր աստուածային ծագում:

2) ԳԵՐՄԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Գերմանական տիեզերածնութեան առասպելները, ինչպէս աւանդուած են Եդդայի մէջ, պայմանաւոր-

րուած են հիւսիսային կլիմայով: Հիւսիսային գերմանացիները ըմբռնում էին հիւսիսի ցուրտ և հարաւի տաք գօտիների տարբերութիւնը: Նրանք զգում էին հարաւի երկրների կենդանացնող ջերմութեան ոյժը և հիւսիսային սառցադաշտերի կարկամեցնող ցուրտը: Եդդայում կան բազմաթիւ միմեանց նման աւանդութիւններ. դրանցից մէկումն ասում է, «Կար ժամանակ, երբ այս բոլորը դեռ չկար. ոչ խիճ, ոչ ծով, և ոչ աղի ալիքները, ոչ ցամաք կար և ոչ երկնի կամարը, ոչ մի կանաչ և ոչ անդունդը յօրանջող»: Երկրի լինելուց առաջ կար Նիֆլհայմ (մշուշ) մի ցուրտ և խաւար տեղում, իսկ դրանից էլ առաջ կար հարաւում մի աշխարհ՝ մոուպէլհայմ անունով, որ տաք և լուսաւոր բոցոտ և այրող աշխարհ էր. հարաւի տաք և հիւսիսի սառը հանդիպեցին իրար. այն ժամանակ հալուող սառոյցի մէջ կեանք առաջացաւ. Ումիր անունով հրեկան կազմուեց. հալուող սառոյցից ծնուեց Աստու-մլա կովը, որը լիզեց աղի սառցաժայռերը. նրա լիզելուց դուրս է գալիս մի մարդ՝ Բուրի անունով. սրա որդին Բէօուը ունեցաւ երեք որդի՝ Օտնին, Վիլլի և Վէ, աշխարհի իշխողները, որոնք սպանում են Ումիր հրեկային և անդամներից աշխարհն են ստեղծում: «Ումիրի մսից երկիրն ստեղծուեց, նրա քրտինքից՝ ծովը նրա ոսկորներից՝ լեռները, մազերից՝ ծառերը, գանգից՝ երկինք, յօնքերից բարի ոգիները շինեցին Միտգարդը, բարեխառն գօտին մարդկանց որդիների համար, այն ինչ նրա ուղեղից ստեղծուեցին խոսաշունչ ամպերը: Դրանից յետոյ Բէօուը որդիները ծովափին գտան երկու ծառ և նրանցից մարդ ստեղծեցին: Օտնին տղեց նրան շունչ և կենդանութիւն, Վիլլին՝ խելք և շար-

ժոհունութիւն, վէճն՝ կերպարանք, լեզու լսելիք և տեսա-
նելիք: Միտգարողը յատկացուեց մարդկանց բնական-
թեան համար, այնինչ աստուածներ իրենց պալատը
շինեցին Ասկարտում:

Բարեկոնի և հնդկական առասպելի մէջ կարելի է
գտնել նոյն հայեացքը, որի համաձայն աշխարհի
ստեղծագործութեան համար իբրև նիւթ վերցուում
ոսէ սպանուածի մարմին: Այդ ստեղծագործութիւնից
առաջ եղած սկզբնական դրութիւնը բացասումներով
նկարագրելու ձևը գտնում ենք ծննդ. Ա. դ. և բարե-
լոնական հնդկական ու առասպելների մէջ: Հասկա-
նալի է, որ այդ սկզբնական վիճակը, քսոսը աւելի
շատ բացասական բան դրական սահմանումներով կա-
րելի է նկարագրել: Հռովմէական բանաստեղծ Օվիաը
(43 թ. ն. Ք.—17 թ. Ք. յ.) իւր Մետամորֆոզա գրքում
բացուր աւելի շատ բացասական քան դրական տուեալ-
ներով է նկարագրում:

3) ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՌԱՄՊԵՆՆԵՐ

Եգիպտոսի նախնական բնապաշտութիւնը գիտ-
նականների և քուրմերի փիլիսոփայական մտածողու-
թեան շնորհիւ յետագայում զարգացաւ և դարձաւ
համաստուածութիւն և մինչև իսկ միաստուածութիւն:
Եգիպտոսի տարբեր սրբավայրերում, նոյնիսկ շատ
անգամ նոյն սրբավայրում կարելի է գտնել կողք
կողքի բազմաթիւ առասպելներ տիեզերածնութեան
վերաբերեալ: Դրանց բոլորի մէջ բնդհանուր է ընդո-
նել, որ կեանքի սկիզբը Նախաշուրն է, որը իւր
մէջ բոլոր իրերի սաղմերն է պարունակում: Նեղոսի

տարեկան պարբերական ողողումից առաջացած ձոխ
բուսականութիւնը հասկանալի է դարձնում մեզ, թէ
ինչո՞ւ նոքա վերոյիշեալ աշխարհայեացքը պիտի ունե-
նային: Նրանց կարծիքով նոյնիսկ աստուածային
էակների սաղմերը այդ նախաշուրի մէջն են եղել:

Այնուհետև ամեն մի սրբավայր պահել է աւան-
դութիւն այն մասին, որ հէնց այդտեղ պաշտուած
աստուածն ամենից առաջ է ծնուել այդ նախա-
շուր Նունից: Ամենից շատ պաշտուած արևի աս-
տուած Ռան դուրս է եկել իբրև թռչուն կամ իբրև
երիտասարդ մի ձուից: Հելիոպոլիսի առասպելը իւր
աստծուն՝ Տումին համարում է ամեն բանի սկզբնա-
պատճառը, որը նոյնպէս նախաշրից առաջացած պի-
տի լինի: Բացի դրանից նախաշրի մէջ էին թաղած
Քուէթ (երկիրը) և Նուտ (երկինք) աստուածներն իրար
փաթաթուած: Տումը բաժանում է այդ երկուսին ծը-
նելով Շուին (օդ) և Տէֆնէտին (ցօղ), որոնք Նատին
(երկնքին) բարձրացնում են երկրից վերև, որով արևը
իւր շրջանն սկսել կարող էր, և որից յետոյ միւս աս-
տուածներն առաջանալ կարող էին: Հերմոպոլիսի ա-
ռասպելի համաձայն Նուտ աստուած, որ նախաշրի մէջ,
ծածկուած էր՝ տենչանք է ունենում ստեղծագործա-
կան աշխատանքի: Նա ջոկում է Նախանիլթի մէջ միա-
ցած տարրեր և առաջացնում 4 միմեանց հետ սերտ կապ
ունեցող աստուածային զոյգեր, Նուն և Նունէտ, Հէհ և
Հէհէտ, Քէթ և Քէթէտ, Նէնու և Նէնուտ, որոնց նշա-
նակութիւնը դժուար է որոշել: Յամենայն դէպս պարզ
է, որ այս բոլոր առասպելների հիմքը կազմում է պան-
թէիզմը, Աստծու և աշխարհի միութիւնը: Էմանցիայի
կամ բղխման միջոցով նախագոյից, որը աստուածային

օրինադրքի սկզբի մասերից պարզորոշ կերպով հանդէս է գալիս պանթիստական աշխարհայեացքը: Այստեղ ասած է... Այս Ամբողջը պատած էր խաւարով, անտեսանելի էր, անմեկնելի, անճանաչելի, քանի որ քնի մէջ էր ընդմուտ: Այնուհետեւ յայտնագործուեց ամենակարող և ինքնիրենից առաջացող, անտեսանելի Աստուած և որպէսզի երևելի դառնայ, ստեղծեց այս Ամբողջը հինգ տարրերի և մնացած բոլոր իրերի հետ միասին և խաւարը ցրեց: Եւ նա, որ զգայարանքների՝ փորձից դուրս է, որը անպատճառ, անտեսանելի և յաւիտենական է, յայտնուեց: Տարրեր արարածներ իւր սեփական մարմնից առաջ բերելու տենչով մղուած՝ նա ստեղծեց ամենից առաջ ջուր և նրա մէջ դրաւ մի սերմ, որը զարգացաւ և դարձաւ մի ոսկի, արևի պէս փայլուն ձու. սրա մէջ նա ինքը՝ իրրիւ Բրահմա, իրրիւ բոլոր տիեզերքների նախահայր՝ բազմեց: Այս Աստուածը մի տարի այս ձուի մէջ հանգչելուց յետոյ՝ ճեղքեց միայն իւր մտածողութեան կարողութեամբ այն ձուն երկու մասի: Երկու կեղևներից մէկով երկինք, միւսով երկիրը պատրաստեց. դրանց միջև տեղաւորեց մթնոլորտը, աշխարհի չորս կողմերը և ջրի մշտական տեղը:

Հնդկական առասպելի մէջն էլ աստուածայինն ու մարդկայինը սուր կերպով բաժանուած չեն: Վէգայի հին երգերում մարդիկ և աստուածները վստահութեան և բարեկամութեան յարաբերութեամբ կապուած են հանդէս գալիս: Հնդիկ փիլիսոփայական մտածողութիւնը այս հիման վրայ ըմբռնում է Ամբողջը թափանցուած աստուածայինով: Յաւիտենական և աստուածային ոգու մի շունչն է մարդկային հոգին:

Աստուած և տիեզերքի սկզբնական անբաժանելի միութիւնից, Աստուած-բնութիւնից, ինչպէս Գէօթէն կասէր, առաջացել են այս բոլորը:

5) ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Յունաստանում շրջում էին աւանդաբար բազմաթիւ էապէս իրարից ոչ շատ տարբեր առասպելներ: Հնդկաստանի և եգիպտոսի նման այստեղ էլ բնութեան ուժերը չեն տարբերուում աստուածային էակներից: Ծագման կամ ծննդեան շնորհիւ նախագոյութիւնից առաջացած են համարուում տարբեր էակներ, երկինք, երկիր, գիշեր, խաւար, օդ, ովկիանոս սանդաքամետ. իսկ յետոյ՝ նոր աստուածային սերունդներ. բայց համապատասխան յոյնի կոնկրէտ մտածելու և պլաստիկ աշխարհայեացքի առանձին աստուածային էակները պարզորոշ սահմանումներով են պատկերացուում: Այդ էութիւնները հաստատուն ձևեր են ըստանում բանաստեղծութեան և ճարտարարուեստի շնորհիւ, այնինչ Հնդկաստանում ամեն ինչ թափանցող անզանազանելի Միութիւնն աւելի է շեշտուում: Հումբոլդտը մի տեղ (Իլիական XIV հազ. մէջ) պատահարար ովկիանոսը համարում է հայր և սկիզբն ամենայն իրաց և աստուծոց. նա է ծնել աստուածներին մայր Թէաիսի հետ: Հին Օրֆիկների առասպելները (սրանք մի կրօնափիլիսոփայական եղբայրութիւն էին, որոնք իրենց ծագած էին համարում Որփէոս անունով առասպելական երգչից) աւանդում են, որ խաւարից է ամեն ինչ առաջացել:

Աւելի մանրամասն տիեզերածնութեան վերաբե-

րեալ առասպել գտնում ենք Հեզիոդի «Թէոգոնի» գրքում (VIII դարում Ք. ա.)։ Հեզիոդն սկիզբը համարում է քաոս, անզանազանելի խաժամուժը, որից առաջացաւ երկիրը, տարտարոսը և էրոսը (սէրը)։ Քաոսից առաջացան գիշերն ու խաւարը, որոնցից եթերն ու ցերեկը, երկիրն առաջ բերեց երկինքը, լեռներն ու ծովերը։ Երկնքի ու երկրի միացումից առաջացան տիտաններ, որոնցից ամենաուժեղը Կոռնոսը իւր հայր Ուրանոսից իշխանութիւնը խլեց։ սակայն աստուածների աւելի նոր սերունդ Ջևի գլխաւորութեամբ յաղթում է Կոռնոսին և տիտաններին, և տարտարոս ձգում։ Տիտանները անձնաւորացումն են բնութեան կոպիտ ուժերի։ Առասպելը տօնում է տիեզերքի բանական կարգաւորութեան յաղթանակը կոյր ուժերի վրայ։ Հաւանորէն երկրաշարժներն ու, հրաբխային բռնկումներն են տուել այս առասպելին որոշ գոյն։ Պատմագիր Աքուզիլասի մօտ Հեզիոդի աշխարհայեացքն ենք գտնում, որը քաոսից խաւարն ու գիշերը առաջ եկած է համարում, եթերից՝ սէրն ու միտքը։ Ֆերեքիտէս փրիլիսոփան ամենից առաջ մի երրորդութիւն է ընդունում՝ Ջևս, Կոռնոս և երկիրը։ Կոռնոսն իրենից առաջ է բերում կրակ, օդ և ջուր։ Ջևսը էրոսի է ձևափոխուում և դառնում դրանով տիեզերաշէնքի նպատակը։ Ք. ա. VII դարում ապրող իմաստուն էպիմենիդէսի մօտ հանդիպում ենք եգիպտական և հնդկական տիեզերական ձուլին։ Սրա ասելով՝ օդն ու գիշերը առաջացել են տարտարոսից։ Իսկ այդ երկսեռ խառնուրդից ստացուեց տիեզերական ձուռն, որի մէջ ամփոփուած էին բոլոր արարածների սաղմերը։ Նոր օրֆիկների առասպել-

ներում Կոռնոսն է համարուում սկիզբը, նրանից ծագեցին եթերն ու քաոսը։ սրանցից ստացուում է տիեզերական ձուռն, որը աստուածութիւններն էր իր մէջ ամփոփում։ այն ինչ մի օւրիշ օրֆիկական առասպելի համաձայն բոլոր իրերի սաղմերն ամփոփուած էին նրա մէջ, որից և ամեն բան՝ նոյնիսկ տիեզերքը կերտող Ջևսն է դուրս գալիս։ Պարզ է, որ օրֆիկները հնդիկների նման պանթէիստական մտածողութեան համաձայն համարում էին կեանքի ամեն ինչ թափանցող հեղեղը աստուածային, առանձին աստուածները կորչում են ընդհանուր աստուածայինի մէջ։

6) ԲԱԲԵԼՈՆԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼ

Եգիպտական և հնդկական այն նախաշրին, որից առաջացել է ամեն ինչ, հանդիպում ենք մենք բաբելոնում, որն այստեղ Տիամատ է անուանուում։ Այստեղ էլ ինչպէս Հեզիոդի մօտ նախավիճակից առաջանում են աստուածային սերունդներ, որոնք միմեանց հետ կռուում են։ Ք.ա. 668—626 թ. իշխող Ասորեստանի թագաւոր Ասուրբանիբալի հիմնած Նինուէի մատենադարանում բեւեռագիր աղիւսների վրայ պահուած է հնագոյն ժամանակների սրբազան ականդութիւնների հատուկտորի հետ նաև մի բաւական մեծ հատուած Բաբելոնի տիեզերածնութեան առասպելից։

Դրա համաձայն նախաշուր-Տիամատից ծնուում են աստուածներ։ Տիամատ երկիւղ է կրում, որ դրանք իւր իշխանութիւնը կխլեն, որովհետև նրանք տիեզերքի մէջ կարգաւորութիւն են առաջ բերել ուղում, այն ինչ Տիամատն ուղում է պահել քաոսա-

յին, խաժամութ վիճակը, աստուածներին մի մասը միանում է Տիամատին, իսկ միւսները լոյսի կարգաւորութեան աստծուն: Տիամատը զինուում է պատերազմելու. սարսափելի ճիւղներ է ստեղծում իրեն օգնող՝ հսկայական օձեր սուր ատամներով, ուռած փորով՝ կատաղի վիշապներ, մի կատղած շուն, մի կարիճ-մարդ, մի մարդաձուկ և մի խոյ, սարսափելի զէնքերով զինուած այս հրէշները պատերազմից չեն վախենում, թշնամու առաջ անյաղթելի են: Վերելի աստուածները երկիւղով պաշարուեցին Տիամատի առաջ, միայն գարնան և Բաբելոն քաղաքի աստուած Մարդուք յոյս ունէր Տիամատին յաղթելու: Եթէ յաղթի՝ միւս աստուածները խոստանում էին նրան համարել զլխաւոր աստուած: Այս Մարդուքը վերցնում է իւր աղեղը, կապում է սուրը մէջքին, ձեռք է բերում կայծակը և մի հսկայական ցանց՝ Տիամատին իւր ճիւղների հետ բռնելու: Նա ստեղծեց նաև վիշապ քամուն իրեն օգնելու. ապա բարձրացաւ իւր պատերազմական կառքը: Տիամատը երբ այս տեսաւ, բարձրաձայն գոռաց, այն ժամանակ Մարդուքը հրամայեց վիշապ քամուն, որ փչի նրա բերնի մէջ. այսպէս էլ եղաւ: Նա նրա որովայնը լեցրեց սարսափելի քամիներով, այնպէս որ վերջինս համարեա ուշագնաց եղաւ: Դրանից յետոյ Մարդուքը իւր սուրը մխեց նրա մարմնի մէջ, կտրեց նրա փորոտիքը և նրա դիակը դէն ձգեց: Տիամատին օգնող աստուածները սասանում, թողնում փախչում են, բայց միւս ճիւղների հետ ցանցում բռնուում են: Այնուհետև նա Տիամատին բաժանում է երկու մասի. մէկից պատրաստում է երկնային կամարը և մի սողնակ էլ առաջն է քաշում,

որպէսզի ջրերը դուրս չթափուին, միւսը մասից երկիրն է պատրաստում երկնքի գէմ յանդիման: Այս հսկարագրութիւնը յիշեցնում է ծննդոց Ա. 7—14 պատմութեանը: Բաբելոնական առասպելի հետեւալ հատուածը կորած է, ուր հաւանօրէն պատմուած կլինէր ծովի և ցամաքի բաժանումը և կենդանիների առաջ գալը: Գնացել է մարդու ստեղծագործութեան պատմութիւնի մի հատուած, որի համաձայն Մարդուք աստուածներից մէկը գլուխը կտրում և նրա արիւնից և հողից շաղախ պատրաստելով մարդ է շինում:

Բաբելոնական այս առասպելը հաւանօրէն առաջ է եկել ալեկոծութեան կամ ջրհեղեղի տեսարաններից ինչպիսին Միջագետքում յաճախ էր հանդէս գալիս: Մի կատաղի ալեկոծութիւն կարող է առաջ բերել այն հայեացքը, թէ ծովի խորքերի հրէշները կռուում են ամեն կարգ ու կանոնի դէմ. կամ ով որ ջրհեղեղի ականատես է եղել, մի գաղափար կունենայ ջրի յորձանքների կործանող ոյժի մասին. նրան կթուայ թէ՛ ամեն ինչ սկզբնական քաոսի է վերածուում:

Հին ժողովուրդների մանուկ մտածողութիւնը սնձնաւորացնում է բնութեան ամեն մի երևոյթ: Մենք հասկանում ենք սակայն, որ դրանք դատարկ երեւակայութեան արդիւնք չեն, այլ բնութեան երևոյթների դիտողութիւնն ու խորհրդածութիւնը այս ձևերով հանդէս են գալիս:

Այս առասպելը գարնան արեւի յաղթանակն է տօնում խառնիխոռն յորձանք տուող ջրերի վրայ, միևնոյն ժամանակ գովաբանում է Բաբելոնի գերիշխանութիւնը նրա հարևան ցեղերի վրայ, քանի որ Բաբելոնի Մարտուքը իբրև բարձրագոյն աստուած միւս աստուածների վրայ գերիշխող է դառնում:

7) ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Փիւնիկեական տիեզերածնութեան վերաբերեալ առասպելները մեզ հասել են երկրորդական աղբիւրներից: Դրանցից մէկի համաձայն գոյութիւն է ունեցել անսասման ժամանակներից ի վեր օղեղէն շունչ կամ հոգի և խաւար քառս. յանկարծ հոգու մէջ մի ցանկութիւն է առաջ գալիս, իսկ դրանից առաջ է գալիս նախատիղմը, որը ամեն բանի սաղմերը պարունակում էր իւր մէջ. այս տիղմը փոխակերպւում է տիեզերական ձուկի. այս ձուկից ծագում են լուսաւորները ապա կենդանիները և վերջը մարդիկ: Սրա Ս. գրքի աւանդութեան հետ (ծննդ. ա. 2) ունեցած նմանութիւնը պարզ նկատելի է... Փիւնիկեական մի ուրիշ աւանդութեան համաձայն ցանկութիւնից և մշուշից ծնունդում է նաև օդի շունչը, որը ձևափոխւում է տիեզերական ձուկի: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ փիւնիկեական և բաբելոնական կուլտուրաները իսրայէլականի հետ և՛ աշխարհագրականօրէն և՛ պատմականօրէն անընդհատ շփման մէջ էին, այն ժամանակ հասկանալի կըլինի թէ ինչո՞ւ այս ժողովուրդների տիեզերածնութեան առասպելներն այնքան նման և ընդհանուր գծեր ունին: *)

8) ԻՍՐԱՅԷԼԻ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Ծննդոց գրքում երկու տարբեր տիեզերածնութեան վերաբերեալ աւանդութիւններ ենք գտնում:

*) Տես այս առասպելների աւելի ընդարձակ համեմատութիւնը Դ-ը. Մ. Խոստիկեանի «Ի՞նչ է Աստուածաշունչը» աշխատութեան 25—28 էջ:

Հնագոյնը դրանցից, որը հաւանօրէն Ք. ա. VIII կամ IX դարում է գրի առնուել, ամփոփուած է ծննդոց Բ. 4 համարի և շարունակութեան մէջ.

Եահուէն այստեղ հանդէս չէ գալիս իրրև բարձր հոգեղէն էակ. նրա գործունէութիւնն ունի աւելի մարդակերպ Քնոյթ: Նա իւր սեփական ձեռքով հողակոյտից մարդ է պատրաստում. նա կեանքի շունչ է փչում նրա քթածակերից. իւր շինած մարդու կողից կին է պատրաստում, իսկ բաց ֆնացած տեղը մտով է ծածկում: Երկոյեան զովին դուրս է գալիս իւր դրախտում զբօսնելու, որը մարդու համար բնական էր նշանակել: Զրից աղքատ Պաղեստինում այս պատմութիւնը, մանաւանդ նրա սկիզբը, շատ հասկանալի է: Եթէ անձրև չի գալիս Պաղեստինում, ոչ մի բոյս էլ չի բուսնում, իսկ անձրև գալու դէպքում՝ առաջ է գալիս ձուկ բուսականութիւն: Երկրորդ աւանդութիւնը, որն ամփոփուած է ծննդոց Ա: գլխում, ուր խօսք է լինում նախաշրի մասին, հասկանալի է հեղեղումներով առատ Եփրատի և Տիգրիսի հովիտներում: Այս երկրորդ պատմութիւնը համեմատաբար աւելի նոր ծագում ունի Իսրայէլում: Մարդն այստեղ աւելի լրջացած, հասկացող և լուսաւորուած է: Պատմողն ուզում է պարզել երկնքի, երկրի, արևի և լուսնի առաջ գալը. Աստուած մարդակերպ չի հանդէս գալիս, այլ վսեմացած հոգեղէն է պատկերացուած: Հնչում է «եղիցին», սրան հետևում է «և եղևը», այս այսպէս լինելով՝ այս աւանդութիւնը չունի արևելեան վառ երևակայութեան գոյները, որով տողորուած են բաբելական և յունական առասպելները. այստեղ չկայ նաև դրախտի կեանքի վառ նկարագրութիւնը, որով նախնական մարդու դրախտային երջանկու-

թիւնն է պատկերացուած առաջին աւանդութեան մէջ: Այս երկրորդի մէջն աւելի շուտ հանդէս է գալիս բնութիւնն ըմբռնելու այն փորձը, որով Յունաստանում յունական բնափիլիսոփաներն աչքի էին ընկնում:

Մարդն այստեղ փորձում է ըմբռնել այն գաղտնիքը, որով Աստուած քառսից տիեզերքը պատրաստեց: Սկզբում, երբ Աստուած աշխարհն ստեղծեց—ասած է այս Բ. աւանդութեան մէջ—երկիրն էր անպատրաստ և դատարկ, խաւարն ընկած էր ուղիւնոսի վրայ և Աստուծոյ հոգին թուխս էր նստած ջրերի վրայ.—այն ժամանակ Աստուած ասում է, թող լինի լոյս և եղաւ լոյս: Այստեղ էլ ինչպէս Բաբելոնի, Փիւնիկիայի եգիպտական և յունական առասպելների մէջ քառան սկիզբն է ընդունուած, որն իրրեւ ջրերի կուտակումն է ըմբռնուած: Այս աւանդութիւնը չի փորձում պատասխանել այն հարցին թէ՞ սրտեղից քառան առաջացաւ. հեղինակի վերացական ոյժը դրան չի հասնում: Քառսը նկատուում է իրրեւ սկզբնական տուեալ: Այստեղ «ոչ ընչից» ստեղծելու մասին խօսք չկայ. ընդհակառակն Աստուած ստեղծում է աշխարհ անկերպարան տիեզերանիւթից, քառսից, որը նոյնանում է ուղիւնոսի (Թհօմի) հետ կամ որ նոյնն է՝ բաբելոնական Տիամատի հետ: Իսրայէլացիք այս տիեզերածնութեան առասպելը վերցրին Բաբելոնից, բայց այդ վերամշակեցին մարդաբանական զտուած կրօնի ոգով. նախաջրերի վրայ թուխս նստող Աստուծու Ոգին ունի իւր զուգահեռականը միւս ժողովուրդների առասպելի մէջ: Պարզ է, որ այդ առասպելը Իսրայէլացին ուրիշից է վերցրել և այնքան էլ յաջող չի յարմարացրել շարունակութիւն կազմող հատուածի հետ, ուր Աստուած իւր ամենակարող խօս-

քով տիեզերքն է ստեղծում: Այս հատուածի փոխարէն հնումը եղել է անշուշտ այն աւանդութիւնը թէ, թուխս նստող Աստուածային Ոգու տակից դուրս են եկել առանձին Աստուածութիւններ և էակներ, որոնք բաժանուել, առանձնացել են նախաջրից: Այս տեսակի տիեզերածնութեան պատմութիւնն անշուշտ մարգարէական զտուած կրօնական ոգուն յարմար չէր գալիս, այդ պատճառով վերամշակուեց:

Այստեղ աչքի է ընկնում իսրայէլական կրօնական մտածողութեան զարգացումը. հանդէս է գալիս մարգարէների հաւատը դէպի Աստուծու տիեզերակալ ոյժը, անհետացել է այն տեսութիւնը, որով իբր թէ Աստուած կռիւ է մղել Աստուծաւորութիւնների դէմ: Այս առասպելական պատմութեան ներքեւ դուրս են սպրտել մի քանի բանաստեղծական հատուածներում, օր. ՃԴ սաղմ 6—7 և 55դ. Եսայի ԾԱ 9—10, ուր ասած է. «վեր կաց, վեր կաց, գօտեպնդուիր ուժով, Եհիւնէի բազուկ, վեր կաց ինչպէս հնազոյն ժամանակներում հնազոյն սերունդների օրով. դու չէիր, որ Ահազին ջարդեցիր և վիշապ օձին մահացրիր»: Սա նոյն է, ինչ որ բաբելոնական առասպելի մէջ, ուր ծովային հրէշը երկսի է բաժանուում և ջրերի կատաղութիւնը սանձահարուում է:

Կրօնապատմական կրթութեան պակասութիւնից է, որ առաջացել է ս. Գրքի անսխալականութեան տեսութիւնը, դրանից է, որ չեն նկատել, թէ այս ստեղծագործութեան պատմութեան հեղինակի բնագիտական տեղեկութիւնները միայն իւր դարի աշխարհայեացքին համապատասխան կարող էին լինել: Բնական և հաս-

կանալի է, որ այդ հեղինակը ինն դարի մտածողութեան համաձայն՝ երկիրը տիեզերքի կեղերոնն է համարում. երկիրքը նրա համար մի հաստատուն կամար է, որի վրայ լուսաւորները իբրև ջահեր հաստատուած են: Այդ պատճառով նրան բնական էր թուում, որ արեւը, լուսինն ու աստղերը, երկրի ստեղծուելուց երեք օր յետոյ միայն առաջացել են՝ այն էլ միայն երկիրը լուսաւորելու և օրուայ ու տարուայ սահմանները որոշելու: Նորագոյն երկրաբանների ընդունած բազմաթիւ դարաշրջանների մասին նա անշուշտ գաղափար ունեցած չէր լինի: Այս պատմուածքի կրօնական արժէքը դէպի Աստծու տիեզերակալ և բացարձակ ոյժի ճանաչողութեան մէջն է: Ինչքան որ իւր ժամանակի համար հնարաւոր էր, նա բնագիտօրէն բաւական ճիշտ և խոր հայեացքներ է ունեցել տիեզերքի ծագման գաղտնիքի վրայ: Օրինակի համար՝ մեր ժամանակի բնագիտական մտածողութեան համար կատարելապէս ուղիղ է նկարագրուած նախ ցամաքի և ջրի բաժանուելը, ապա բոյսերի, ծովային կենդանիների, թռչունների, վայրենի և ընտանի կենդանիների երևան գալու կարգը: Իսկ ամենից վերջը մարդն է հանդէս գալիս իբրև արարչագործութեան վերջաբանը: Նորագոյն երկրաբանութիւնը հաստատում է որ մօտաւորապէս այսօրուայ աշխարհն այդ կարգով է ստեղծուել: Որ ծննդոցի հեղինակը գաղափար չէր կարող ունենալ այն միլիոնաւոր դարեշրջանների մասին, որոնք անցել են՝ մինչև մի նոր շրջան է սկսուել և մի նոր երևոյթ առաջ եկել. պարզ է, քանի որ նա պարզապէս սովորական օրերի մասին է խօսում: Այն միտքը թէ եօթներորդ օրում Աստուած յոգնած էր և հանգստա-

նում է՝ անհամապատասխան է մեր աշխարհայեացքին։ Այս աւանդութեան մէջ ուրեքն նկատուում է այն բնագիտական զարգացումը, որի համաձայն տիեզերքն աստիճանաբար է առաջացել, բայց սրանից աւելի աչքի է զարնում կրօնական մտածողութեան յառաջխաղացութիւնը. այն է՝ բնութիւնն ու պատմութիւնը կառավարում է Աստուած։ Աստու ստեղծագործող կամքը, որը մի ժամանակ Ամբողջն է ստեղծել, կառավարում է տիեզերքը. երկնքում և երկրում մի ուրիշ ոյժ չկայ, որ նրա իշխանութեան ընդիմանայ. սա է Իսրայէլի կրօնական վերանորոգիչների՝ մարգարէների հաւատը։ Այնինչ հին իսրայէլական հաւատն այն է, որ Եահուէի ոյժը մինչև իրենց հայրենիքի սահմաններն է հասնում. զրանից միւս կողմը իշխում են միւս ժողովուրդները անտուածները։ Յաղթում էր Իսրայէլը, դա մի նշան էր համարուում, որ մի օտար աստուած աւելի ուժեղ է եղել։ Միայն մարգարէներն էին, որ առաջին անգամ պարզ կերպով այն միտքը յայտնեցին, թէ բոլոր ժողովուրդներն Աստուծոյ ձեռքին գործիք են, բայց ոչ նրա կամայականութեան խաղալիկ. այլ Նա իրաւունք և արդարութիւն երկրի վրայ պիտի հաստատի. այս է նրա նպատակը։ Արդարութեան Աստուածը պատմութեան տէրն է. այս հայեացքը դուրս բերին Իսրայէլի ժողովուրդեան զբաղակցութեան ակնառեւ Ամովս, Եսայի Նեբմիա և Բ. Եսայի մարգարէները։ Այս գիտական պատմական եզրակացութեան հասանքանք մի ուրիշ տուեալի հիման վրայ. այն է՝ այս Աստուածն է արարչագործութեան տէրը։ Այն Աստուածը, որ անհնազանդ տարրերին կարգի տակ է զրել, կտրող է ժողովուրդները գէպի մի-

Ահրիմանի ստեղծածները. բայց վերջնական վճռական
բուպէն դեռ չի եկել:

Զրադաշտի քարոզած կրօնը զօրեղ մի կրօն է.
մարդիկ կոչուած են այս կուռում ոչ թէ անտարբեր
հանդիսատես լինելու, այլ նրանք պիտի աջակցեն Ու-
միդդի գործին. նրանք Աստծու գործակիցներ պիտի
լինին: Բոլոր դրական երևոյթները՝ կեանքն ու քաղա-
քակրթութիւնը՝ երկրագործութիւնը, որդեծնութիւնը,
մաքրութիւնը, ճշմարտութիւնը, հաւատարմութիւնը
և բարեգործութիւնը սրանք բոլորը նրա գործն են:
Այս առնական զօրաւոր կրօնը, որը ամեն մի քաղա-
քակրթական աշխատանքի մէջ է տեսնում Աստծու
խակական պաշտամունքը, սուր կերպով հակադրուում
հնդկական խորհրդածող կրօնին, որը ամենաբարձր
բանը համարում է ծուլաբար խորասուզուել Համա-
միութեան՝ Բրահմայի մէջ:

II.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱՍՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նախորդ գլուխներում մենք տեսանք, որ հին
ժողովուրդները վարմանալի խոր և ուղիղ իմացութիւն-
ներ են հանդէս բերել տիեզերածնութեան առասպել-
ներում: Քաղաքակրթութեան մէջ աւելի բարձր ժողո-
վուրդներն աստիճանաբար անցնելով այս աստուա-
ծային ֆանտազիայի դարաշրջանից՝ զարգացրին խիստ
գիտական աշխարհայեացք: Առասպելաբանութեանը
հետեց փիլիսոփայութիւնը, որի մայրենի հողը միւթ-
լօգեան է. փիլիսոփայութիւնն աստիճանաբար բաժա-
նուեց նրանից և նրա վերաբերմամբ ազատ և ինքնան-
կախ դարձաւ: Այս երևոյթը նկատելի է և՛ Հնդկաստա-
նում և՛ Յունաստանում:

1. ՅՈՒՆԱՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Յունաստանում Թադէս Միլէտացու օրերից (600)
սկսուեց առասպելներից և դիւցազներգութիւններից
մի կենսուրախ փիլիսոփայութիւն, որը խիզախօրէն
առաջ նետուեց տիեզերական վերջին գաղտնիքների
վրայ լոյս սփռելու: Սկզբնական շրջանում գլխաւո-
րապէս փորձում են ըմբռնել ՚իւթական աշխարհի գո-
յացութեան և ծագման սկիզբը: Միայն Սոկրատէսից

սկսուած (469—399) հայեացքն ուղղում են դէպի ներսը. պարզօրէն գիտակցուում է մարդկային հոգու գերազանցութիւնը նիւթի վերաբերմամբ: Մինչ առաջին շրջանի բնափիլիսոփոսները ամբողջ երկրի սկզբնապատճառ նախնական նիւթն էին համարում և հետախուզում, Սոկրատի մեծ աշակերտ Պլատոնն ընդունեց, որ ճշմարտութեան, բարւոյ և գեղեցկութեան աշխարհը միայն մի բարի իմաստուն Արարչից առաջանալ կարող է:

Հնդկական, եգիպտական և յունական առասպելներն համաձայն Թադէսն ընդունում էր, որ ջուրն է այն նախապատճառ նիւթը, որից ամեն ինչ աստիճանաբար առաջացել է: Ըստ ամենայնի վստահիլի տեղեկութիւնները չեն մնացել այն մասին, թէ ինչպէս է նա աշխատել իւր այս հայեացքը հիմնաւորել:

Ք. ա. VI դարում ապրող Անաքսիմանդր ընդունում էր մի նախանիւթ, որը թէպէտ մեղ ծանօթ նիւթերից տարբեր, բայց նրանց բոլորի հիմքն է կազմում. դրա նման մեր ժամանակի քիմիան յաճախ 70—80 ծանօթ տարրերի հիմքը կազմող մի նախատարր է ենթադրում: Անաքսիմանդր այս հիմնական նիւթը անուանում էր անսահմանը, որն ինքն իր մէջ շարժուում է, կենդանի է և հիմքն է կազմում աշխարհիս ամբողջ կեանքի: Այնուհետև բաւական երախայամիտ կերպով փորձում էր նա ամենից առաջ տիեզերական մի հեղուկ նիւթի, ապա երկրի, օդի, լուսաւորների և նրանց շարժումների ծագումը այն անսահման հիմնանիւթից բղխեցնել:

Նրա բարեկամն ու աշակերտը Անաքսիմենէսը կարծում էր թէ՛ օդն է նախանիւթը, որովհետև օդի

ներշնչումն ու արտաշնչումը բաւական հիմք էր համարում ընդունելու, որ մարդկանց և կենդանիների կեանքի պատճառը նա է: Համայն տիեզերքը համարում էր նա իւրեւ կենդանի էակ: Այս հայեացքը բնափիլիսոփաների մէջ ընդհանուր էր, և դեռ ևս XIX դարում պրօֆ. Ֆէխներն ընդունում էր համայն աշխարհը իւրեւ շնչաւոր էակ: Այդպէս ընդունողների համար հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ օդը ամեն ինչ շարժող և առաջացնող սկզբունք պէտք էր համարել: Օդի ջերմանալուց և նստրանալուց՝ կրակ, իսկ նրա խտացումից և պահպանումից՝ ամպեր, ջուր, երկիր, քար պիտի առաջացած լինեն: Դեռ ևս Անաքսիմանդրն ու Անաքսիմենէսն այն միտքն են արտայայտել՝ թէ փոփոխուող տարրեր պերիոդներում տարբեր աշխարհներ են առաջացել և ապա լուծուել, նորերին տեղի տալու համար: Նորագոյն բնագիտութիւնն այս հայեացքը նորից քնննութեան առել և հիմնաւորել է: Գոյացութեան ու ծագման պրոցէսներում մասնակցել են ըստ վերոյիշեալ փիլիսոփաների նաև տատուածները, որոնք հին յունական հայեացքով բնութեան մասն էին կազմում, բնութեան ոյժերն էին, հետեւաբար նրանք աշխարհիս դարգացման պրօցէսի տիեզերակալ առաջնորդներ չեն: Նրանք էլ էին գոյացութեան ենթակայ, այնպէս որ հէնց յունական առասպելը աստուածային սերունդների ծագման, կոիւնների և ոչնչացման մասին է պատմում:

Ք. ա. շուրջ 500 թուին ապրող եփեսացի Հերակլիտի մօտը գտնում ենք XIX դարում այնքան հռչակ հանող աստիճանական զարգացման թէօրիւն: Նա սովորեցնում էր, որ ամեն ինչ ընկած է մի յաւիտենական

հոսանքի մէջ: Յաւիտենական զարգացման օրէնքից զատ ոչինչ կայուն չէ. այդ օրէնքը նա անուանում է ամենակալ անհրաժեշտութիւն և աշխարհը կառավարող իմաստութիւն, և նոյնացնում է բարձրագոյն Աստծու Զեւի հետ:

Բոլոր գոյացութեան և ոչընչացման մէջ կայուն է Մէկը, Գոն: Այսպէս էր սովորեցնում Պարմենիդէս 500 Ք. ա.: Իրական ոչընչացումը գոյութիւն չունի, որովհետեւ ոչ մի իր ոչինչ դառնալ չի կարող. այդ պատճառով այդ Մէկը, Գոն յաւիտենական է, չէր կարող սկսուիլ և չէր կարող վերջանալ:—Որ նիւթի ոչ մի մասնիկ իրապէս չի կարող կորչել՝ բացառապէս զննութեամբ ամենից առաջ Լաւուագիէն 1789-ին է ցոյց տուել. գոյութիւն ունի նիւթի փոխակերպութիւնը նոր ձևերում: Տիեզերական ամբողջի մէջ նիւթի քանակը միշտ նոյնն է ֆիւում. նիւթի պահպանութեան օրէնքը երգել է Գեօթէն իւր մի բանաստեղծութեան մէջ: Նոյն ձևով ընդունում է V դարում ապրող էմպէդոկլէսը: Նա ասում է. չկայ ոչ ծագում և ոչ ոչընչացում: Իրականութեան մէջ մեզ երևացող ծագումն ու ոչնչացումը իսկապէս տիեզերական տարրերի նոր խառնուրդ և վերստին բաժանումն է. իսկ խառնուրդի և բաժանման երևոյթը նա բացատրում է տարրերի մէջ իշխող «սէր և ատելութիւն» կոչուած ոյժերից: Այս առասպելական հնչող բառերի փոխարէն էթէ դենք վերացական «ձգողական և վանողական» ոյժեր, այն ժամանակ կատանանք այն, ինչ որ Կանտը իւր (1755) «Ընդ. բնապատմութիւն և երկնքի տեսութիւն» գրութեամբ արտայայտել է: Վերջինս աշխատում էր հասկանալի դարձնել երկնային մարմինների ծագումը նիւթի և

նրա մասնիկների մէջ իշխող ձգողական և վանողական ուժերի ներգործութեամբ:

Սակայն նորագոյն աշխարհաբանացքին ամենից աւելի համապատասխանում է V դարում ապրող Դիմոկրիտի ատոմների տեսութիւնը: Նա ընդունում է վերջին, անստեղծ, անսկիզբն ժամանակներից ի վեր տիեզերքի էութիւնը կազմող անթիւ մանր մասնիկների ատոմներ: Նրանք ուղղակի չեն ըմբռնուում շատ մանր լինելու պատճառով, այնուամենայնիւ նրանք մի փոքր ծաւալ ունին. միմեանցից տարբերուում են իրենց ձևով, դիրքով և ծանրութեամբ:

Այս ատոմները համաձայն իրենց տարբեր ծանրութեան անհաւասար արագութեամբ են վեր ընկնում. թեթեւները ծանրերից դէպի վեր են մղուում, որով առաջ է գալիս մի շրջանաձև շարժում: Ատոմների կուտակումովը հասկանալի է դառնում երկրի, երկնքի, օդի, լուսաւորների առաջնաւորը: Դիմոկրիտի ասելով ատոմները սկզբնական տուեալներ են: Պատագոյն անհրաժեշտութեամբ այդ ատոմների միմեանց ընդհարուելուց՝ առաջ է եկել մեր տիեզերքի կառուցուածքը: Մի առաջնորդող դիտաւորեալ նպատակ այս տեսութեան մէջ՝ որոշակի կերպով բացասուում է: Բնաանհրաժեշտութիւնը մի պատահական ոյժ է: Զկայ տիեզերք կազմող ոչ մի հոգի, ոչ մի աստուածային նախախնամութիւն:

Սրանով վերջապէս ամենավճռական հարցի առաջն ենք կանգնած: Տիեզերքի կազմութիւնը հասկանալի է՝ էթէ սկզբում չի եղել նիւթից և նիւթական, անդիտակից կոյր ու աննպատակ ոյժերից զատ ուրիշ ոչ մի բան, թէ՛ թերեւս տիեզերքի կազմութիւնը, նրա

իմաստուն կառուցուածքը, դէպի ճշմարտութիւնը, արդարութիւնը, և սէրը ձգտող, որոնող և հետախուզող մարդկային ոգին և մարդկային պատմութեան զարգացումը անհրաժեշտաբար ստիպում են մեզ տիեզերական նիւթերը կառավարող կերպաւորող և օրինակարգող մի հոգի ընդունել: Արդեօք մարդկային հոգում նշոյլող բարոյ, գեղեցկի և ճշմարտութեան բարձրագոյն իդեանները պարզ արտայայտութիւն չեն այն տիեզերակալ Ոգու: Այս երկու աշխարհայեացքները ներկայումս էլ տիրապետող դառնալ են ձգտում: Մէկի համաձայն մեր փառաւոր աշխարհի ծագումը նիւթից և նիւթական ուժերից պէտք է հասկանալ, ըմբռնել: Միւս աւելի հեռատես, պարզ և կազմակերպուած աշխարհայեացքի համաձայն նիւթը և նիւթական ուժերը չեն կարող երբէք բաւարար հիմք ծառայել և առաջ բերել հոգեկան մեծութիւններ, ինչպէս գիտակցութիւն, բանականութիւն, բարոյական մեծութիւն, մարդկային յառաջագիւծութիւն: Նիւթից դատ՝ պէտք է որևէ կերպ ըմբռնելի, հոգևոր, տիեզերական զարգացումը դեկավարող մեծութիւններ ընդունել:

Այս բանը գեռեալ V դարում Անաքսագորասը ճանաչեց: Որ նիւթի մէջ շարժում, մինչև իսկ օրինակարգուած շարժում է առաջանում և այս շարժման վերջնական հետեւութիւնը մեր գեղեցիկ և նպատակաշարժար աշխարհն է, չի կարող բացատրուել կոյր, ներգործող անհրաժեշտութեամբ և ոչ էլ պատահականութեամբ. այդ պատճառով պէտք է ընդունել յաւիտենական նիւթից դատ այդ նիւթը կառավարող հոգի, մի աստուածային տիեզերական բանականութիւն: Սակայն Անաքսագորասն իւր հայեացքը դեռ չի կա-

րողացել ուղղել դէպի այս Համայնաողու հոգեկան բարձր ստեղծագործութիւնները: Նա էլ մնաց ինչպէս իւր նախորդները նիւթական աշխարհի գննութեան վրայ կանգնած:

Առաջին անգամ Պլատոնն արաւ որոշ յառաջագիւծութիւն այս ուղղութեամբ (429—348): Դա մի հսկայ էր մեծ մտածողների շրջանում և միևնոյն ժամանակ մի աստուածաշնորհ կրօնական հանճար: Աշխարհի ճշմարիտ էութիւնը նա տեսնում էր նշմարտութեան, բարոյ եւ գեղեցկի յաւիտենական իդեաների մէջ, որի անկատար պատճէնն այս տեսական, նիւթական աշխարհն է: Այս մեր աշխարհը մի աննախանձ բարի և արդար Աստծու գործ է, որն անտեսանելի և անստեղծ, կերտող և հայր է բոլոր իրերի: Տիեզերքի կազմակերպողը կամեցել է հնար եղածին չափ կատարեալ ստեղծել, այդ պատճառով իւր սեփական էութիւնից ըստ կարելոյն շատ է հաղորդել նրան: Նոյն նպատակով նախ և առաջ նա ստորագաս, քառասոյին և անհանգիստ ծփացող նիւթին կից տիեզերական ոգին ստեղծեց. այդպիսով նա արտայայտութիւն տուեց բարոյ և գեղեցկի յաւիտենական իդեաներին: Ուրեմն կոյր պատահականութիւնից չէ առաջացել այս ամբողջը, այլ անտեսանելի յաւիտենական Աստուածը իւր նպատակներն է իրականացրել այս աշխարհում: Ով իւր բանականութեամբ դիտում է բնութիւնը, նա հիացած կնկատի Աստծու իդեաները: Այո, այս փառաւոր աշխարհը կատարեալ արտացոլումն է, պատճէնն է յաւիտենական և անտեսանելի Աստծու և հէնց ինքը մի երանելի Աստուած է, միակը իւր տեսակի մէջ, ինքնադոն և անկարօտ: Բայց եթէ երբէք ունէ տեղ

անկատարելութիւնն է երեւում, դա առաջ է գալիս նիւթից, որը լիովին չի ենթարկուում Աստծու նպատակներին:

Դեռ այսօր էլ Դիմոկրիտն ու Պլատոնը կանգնած են միմեանց դէմ յանդիման: Մէկի համաձայն աշխարհն պատահականութիւնից և կոյր անհրաժեշտութիւններից է ծագել. այնինչ աւելի խորը մտածողներն աշխարհում նկատում են իրականացած աստուածային նպատակայարմար մի ծրագիր, և Պլատոնի հետ գովաբանում են տիեզերքի ներդաշնակութիւնը: Պլատոնի այս էական մտքերն է հաստատում նրա յաջորդ Արիստոտէլը (384—322): Ստոյիկեան փիլիսոփայութեան դպրոցը նոյնպէս ընդունում է, որ աշխարհն տրամաբանօրէն կարգաւորուած և նպատակայարմար արուեստի արդիւնք է: Քրիստոնէութիւնն էլ՝ սկզբած եկեղեցական հայրերի ժամանակներից Պլատոնի այս էական մտքերը իւրացրել է: Քրիստոնէութիւնը միացրեց մէկ կողմից Իսրայէլի մարգարէների և միւս կողմից Պլատոնի և պլատոնական փիլիսոփայութեան հոգեկան, մտաւոր հոսանքները: Աստծու գերբնականութիւնն աշխարհի հանդէպ, նրա անպայման իշխանութիւնը տիեզերքի վրայ Իսրայէլի մարգարէական հաւատի հիմնաքարն է կազմում: Աշխարհն իբրեւ աստծուն մօտիկ, իբրեւ աստծային իմաստութեան, գեղեցկութեան և բարութեան մի յայտնութիւն, այս եղաւ յունական ոգու արդիւնքը: Այս երկու տիեզերապատմական հոսանքները անցնում և միանում են քրիստոնէութեան մէջ: Բոլոր մնացած կրօններին գերազանցելով քրիստոնէութիւնն յարգ և յաղթական գնացքով տիրեց արեւմտեան կուլտուրական աշխարհին.

միաժամանակ իւր մէջ ամփոփեց առ ձեռն եղած մտաւոր ուղղութիւններից ճշմարիտն ու բարին: Այսպէս անվիճելի կերպով իշխում էր երկար դարեր հաւատքն այն մասին, թէ աշխարհը մի ստեղծագործող, ամենագէտ և բարի Ոգուց է առաջացել: Յաճախ իսրայէլական ստեղծագործութեան առասպելն ընդունուում էր իբրեւ ճիշտ պատմական տեղեկութիւն: Միևնոյն ժամանակ բոլոր դարերի խոր մտածողները գտնում էին, որ այդ պատմական աւանդութիւնների քօղի տակ իսկական ճանաչողութիւն կար թագնուած: Այլաբանական մեկնութեան շնորհիւ ս. Գիրքը բացատրուում էր պլատոնական փիլիսոփայութեան մտքով:

2. ՆՈՐԱՅՈՅՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԲՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վերածնութեան դարերից սկսած մի բոլորովին նոր դարաշրջան է սկսուել, երբ մարդու հոգին բնութեան գաղտնիքներն աստիճանաբար իւր օրինակարգ վիճակում ըմբռնել սկսեց: Այդ այն գաղտնիքներն էին, որոնցից բնական մարդը սարսուում էր: Ամենից առաջ Կոպերնիկոսը 1543 խախտեց հին տիեզերական պատկերը: Մինչ այդ մարդիկն Արիստոտէլի՝ հետեւելով աշխարհի կենդրոնը երկիրն էին ընդունում: Նրա շուրջը սաւառնում են մոլորակները, լուսինն ու աստղերը հաստատուած թափանցիկ կիսակամարի վրայ, երկինքների մի շարք կարծես թէ կամար են կապել երկրի վրայ: Կոպերնիկը ցոյց տուաւ, թէ ինչպէս պարզ և և հասկանալի են դառնում բոլոր երկնային մարմինների շարժումները, եթէ ընդունենք որ երկիրը իւր

և արևելի շուրջը միաթամանակ էլ պատում: այս ուսումը սկզբում սարսափելի գրգռմունք է կրքոտ բանակուհի առաջ բերեց, որովհետև թուում էր, թէ մարդկութիւնը զրկուում էր իւր լաւագոյն յենարանից: Բոլոր ընթացիկ աշխարհայեացքները երկնքի և հրկրի մասին փշուր փշուր եղան. այն ինչ Կոպեռնեկիւնը վստահելի կողմնադիրքներ գտաւ: Հիացած տեսաւ մարդը տիեզերքի անսահմանութիւնը: Եթէ II Եսային համարել էր այս բնակելի աշխարհը ինչպէս մի կաթիլ ջուր դոյլի մէջ, և կղզիներն իրբև աւազի հատիկներ նժարի մէջ անսահման Սառծու հանդէպ (Տ. Ե. խ. 15) այժմ միայն տեսան, որ մեր երկրագունդը մի ոչինչ մանրիկ փոշի է համայն տիեզերքի նկատմամբ: 1603ին Կեպլեռը սովորեցնում էր մոլորակների շրջանագիծը ձուլածկ պատկերացնել: Համայն տիեզերքի ճանաչողութեան մէջ մեծագոյն յառաջդիմութիւն անող Նիւտոնը հղաւ, երբ նա 1687-ին ցոյց տուեց, որ նոյն ոյժը, որ քարը զէպի դետին է ձգում, միևնոյն ոյժն է նախորոշում հեռաւոր, մարդու աչքին անմատչելի աստղերի ճանապարհը: Տիեզերքի հեռանալու արժանի կառուցուածքի մէջ թուում էր, թէ անբացատրելի ոչինչ չմնաց: Ծանրութեան ոյժը բռնեց այն տեղը, որն առաջ վերադրուում էր աստուածային էակներին: Դեռ ևս Կէպլէրի ժամանակ հնարաւոր էր համարուում ընդունել թէ՛ թեւաւոր հրեշտակները մթնոտի միջով թռչում ու տանում են մոլորակները: Այժմս կարծուում է, որ աստուածագութիւնը բնութիւնը ստրկաբար ծառայում է ծանրութեան օրէնքին: Այսպէս հնարաւորութիւն տրուեց՝ աշխարհի ծագումը ծանրութեան օրէնքից բացատրելու: Այս քայլն արաւ Քէօնիկսբերգի փիլիսոփայ

փան է. Կանաքը 1755-ին իւր ընդհ. բնապատմութիւն և երկնքի տեսութիւն գրուածքի մէջ: Նա ընդունում է, որ համայն տիեզերք կազմող նիւթերն սկըզբում ատոմների էին բաժանուած, ցրուած ինչպէս նուրբ շամանթաղ՝ լցնում էին նրանք տիեզերական անջրպետը: Ներկայ աշխարհի ծագումն այլևս հասկանալի կլինի զուտ մեքենական օրէնքների հիման վրայ: Նրանցից իրենց ծանրութեան և խտութեան հետեանքով կազմուեցին համեմատաբար աւելի խոշոր կենդրոններ-երկնային մարմիններ: Զոդական և վանողական ոյժի շնորհիւ նրանք շարժման մէջ դրուեցին: Կանաք բնաւ չէր կարծում, որ զուտ մեքենական բացատրութիւնով կարելի է բաւականանալ և աւելորդ համարել Աստուծոյ գոյութիւնը: Զէր կարելի հաւատալ, որ մի կոյր պատահականութիւն ստեղծել է այս տիեզերական գեղեցիկ և ներդաշնակ կառուցուածքը. պէտք էր ընդունել, որ նիւթի ստեղծողը նրա վրայ դրոշմել է այն օրէնքները, որով աշխարհը կառավարուում է: Կանաքի նման Լապլաս 1796-ին կարծում էր, որ եթէ այժմուայ տրեգալնային սիստեմի փոխաբէն մի հսկայ գազային գունդ մտածենք, որի շրջագիծը հեռաւոր մոլորակներն էլ անցնելիս լինէր, այն ժամանակ կարող ենք բացատրել՝ թէ ինչպէս այդ գնդի որոշ մասերի խտացումով և ուրիշների հրումով արեգակն ու մոլորակներն իրենց ներկայ շրջանաձև շարժումներով կարող էին ծագել: Երբ Նապոլէոնն այս մեծ բնագէտին հարցրեց աշխարհի Արարչի մասին, նա պատասխանեց. «Տէր այս ենթադրութիւնն անելու կարիք չկայ»: Այսպիսով հնարաւոր էր դարձել առանց

Արարչի աշխարհի զարմանալի կառուցուածքը մեքենական օրէնքներով ըմբռնել:

Աւելի հեռուն ուղղեցին քննողներն իրենց հայեացքը: Իրար վրայ դարսուած երկրի շերտերը վկայ համարուեցին երկրի իրար յաջորդող շրջանների. երկրի խորքերում գտնուեցին վաղուց վերաջացած կենդանիների և բոյսերի բրածոներ՝ նրանց կմախքները կամ կմախքի մի մասը: Դրանցից կարելի եղաւ մի մօտաւոր գաղափար կազմել վաղուց, միլիոնաւոր տարիներից ի վեր անհետացած կենդանական և բուսական աշխարհի մասին: Երկիրս էլ ունեցել է աստիճանական զարգացման շրջաններ: Հրաբխային ժայթքումներից, երկրաշարժներից կամ երբ ծովը ցամաք երկիրը ողողում է և կամ ընդհակառակն, երբ ծովի յատակը իբրեւ ցամաք դուրս է գալիս, կամ ջրերի այն մշտական աշխատանքի միջոցով, որով ցամաքը միշտ հարթութում, մաշտում է՝ երկիրը անթիւ դարերի ընթացքում ստացել է տարբեր տեսք: Երկրի իւրաքանչիւր դարաշրջանից գտնուում են տարբեր ձևի բոյսեր և կենդանիներ: Միշտ աւելի ու աւելի զարգացող, աւելի կատարեալ օրգաններ ունեցող էակները հետզհետէ առաջ են դալիս: Բոլորից վերջը երկրի յետագայ դարաշրջանում երևան է գալիս մարդը: Ստեղծագործութեան փոխարէն աշխարհի զարգացման տեսութիւնը տեղ բռնեց:

Նորագոյն քիմիայի մէջ հանճարեղ մի գիւտ էր այն, երբ 1789-ին Լաւուազիէն ցոյց տուեց, որ նիւթի ոչ մի մասնիկ ոչ մի ժամանակ չի կորչի, նա միայն ստանում է նոր ձևեր: Յաւիտենական փոփոխական դրութեան մէջ շրջան են անում ատոմները. անկենդան

նիւթից անցնում են նրանք օրինակի համար օրգանական մարմնի՝ բոյսի մէջ, զրանից նրանք մանում են կենդանու կամ մարդու մարմնի մէջ, որպէսզի այստեղից էլ մայր երկրին վերադառնան: Թուում է թէ աւելի հեշտ բան չկայ քան նիւթի յաւիտենականութիւնն ընդունել: Միևնոյն նիւթերը, որ այժմ համայն տիեզերքում շրջան են անում, յաւիտենից ի վեր նրանում գոյութիւն են ունեցել, սկզբում թերևս ցրուած գաղափին զանգուածում, ինչպէս Կանտը և Լապլասն էին ընդունում, յաւիտենական նիւթը բռնեց այսպէս շատերի կարծիքով իմաստուն Արարչի տեղը: Նիւթի պահպանման այս օրէնքի վրայ աւելացաւ 1842 թուից ի վեր Ռ. Մայեռի և Հելմհոլցի ոյժի պահպանման օրէնքը: Շարժումը փոխուում ջերմութեան, լոյսի, օրէնքը: Երբեք փոփոխութիւնների, և այս բոլոր փոփոխութիւնների ժամանակը ոյժի գումարը նոյնն է մնում: Սրանից շատերը ոյժի և նիւթի պահպանումն ընդունում են իբրեւ գերագոյն և տիեզերք կառավարող մի օրէնք: Թուում էր թէ՛ աշխարհի զարգացումը նախամշուշային վիճակից մինչև մեր օրերը բոլոր գաղտնիքները թափանցող բնագիտութիւնից պայծառ կերպով լուսաւորուած էր. մեքենական օրէնքներից, նիւթի և նրա ոյժերից պէտք է բոլորը առանց բացառութեան բացատրուէր: Այնինչ Կանտը կարծել էր, որ մի որդ կամ մի ձճի, ամենափոքր օրգանիմն անգամ մեքենական բացատրութեան համար անանցանելի դժուարութիւն կը ներկայացնի. բայց արդէն քիմիան գտել էր, որ միևնոյն նիւթերն են թէ՛ անօրգանական և օրգանական մարմինների մէջ. նիւթի և ոյժի պահպանութեան օրէնքը նշանակութիւն ունի երկսի համար էլ. մարդն

էլ է նրան ենթարկուած: Օրինակ եթէ մարդու ուղեղը լարուած մտաւոր աշխատանքից յոգնել է, հարկաւոր է նոր նիւթ՝ անունդ հանցնել, և ահա նա կվերսկսի իւր աշխատանքը: Զարմանալի չէ, որ պահանջուում է բոյսերի, կենդանիների և մարդկանց ամբողջ օրգանական կեանքը մեքենական օրէնքներով բացատրել: Թէպէտ մինչև այժմ այդ բոլորը չեն գտնուած, բայց բնախոյզը չպիտի յուսահատուի: Միշտ յառաջ, կգայ ժամանակ երբ տիեզերքի ամբողջ զարգացումը ցրիւ եկած ատոմային վիճակից մինչև մեծ մտածողների մտքերը և մինչև տիեզերական պատմութեան նշանաւոր գէպերը մեքենական օրէնքներով կբացատրուին: Դիւբուա-Ռայմոնդը նշանաւոր դարձաւ իւր այն տեսութեամբ թէ՛ մի բարձր, տիեզերքը ընդգրկող հայեացքով դիտող ոգի կըկարողանայ մաթեմատիքական մի ֆորմուլայով արտայայտել ատոմի դրութիւնը իւր նախնական սկզբնաւորութիւնից, ներկայ զարգացած ձևերից մինչև տիեզերքի վերջնական վաղձանը: Ով թափանցել և ըմբռնել կարող է ատոմի վիճակը և նրա օրէնքները տուեալ ակնթարթում, նրա համար ոչ անցեալում և ոչ էլ ապագայում ոչ մի հանելուկ չի մնում: Նրա առաջ բացուած է պատմութեան գիրքը. մեքենական օրէնքներով կարելի է տիեզերական բոլոր պատահարները հաշուել: Եթէ մի բաց կարաշխարհի բնական բացատրութեան մէջը, այն էլ ծագման վարդապետութեամբ լեցուեց: Բոյսերի և կենդանիների արհեստական աճեցման փորձով Անգլիացի բնախոյզ Դարվինը 1859-ին ցոյց տուեց, որ կարելի է անփոփոխելի նկատուած բոյսերի և կենդանիների տեսակները որոշ չափով արհեստական աճեցմամբ փոփոխել: Դրանից

հետեցրեց, որ այն մշտական կռուում, որը մղում են բոլոր տեսակները իրենց գոյութեան համար, մընում են միայն նրանք, որոնք համեմատաբար յարմար օրգաններ ունին. աւելի նուազ նպատակայարմար օրգաններով զինուածները կը ոչնչանան: Սրանից էլ նա հետեցնում էր որ մեր այժմուայ կենդանական և բնական աշխարհը առաջացել է Արարչից ստեղծած քիչ տեսակներից կերպարանափոխութեամբ և դէպի աւելի բարձր աստիճաններն արած զարգացմամբ: Նրա հետևորդները ընդհանրապէս աւելի առաջ գնացին և կարծեցին՝ որ աստիճաբար օրգանականը կազմուած է անօրգանականից: Մարդը սերուած է աւելի շատ զարգացած կաթնատու անասունից. բարեշրջումը մի կախարդական խօսք դարձաւ, որ բոլոր հանելուկները մի հարուածով լուծում էր: Աստծու ամեն մի միջամտութիւն իբրև անարժէք մի տեսութիւն մերժուեց:

III.

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

1. ԲԱՐԵՇՐԶՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ճիշտ է որ այս բարեշրջում խօսքը բոլոր հանկուկները լուծում է: Ընդհակառակն՝ բարեշրջում խօսքը թաղցնում է տիեզերական հանելուկը իւր մէջ. որովհետեւ հարց է ծագում. ի՞նչն է բարեշրջումը և ո՞վ է բարեշրջում: Ո՞րն է բարեշրջման մղիչ ոյժը, դէպի ո՞ր նպատակն է դիմում այդ բարեշրջումը: Դառնում է ամեն ինչ աննպատակ, անծրագիր, պատահականօրէն, թէ՛ պէտք է զարգացման մի որոշ ուղղութիւն ընդունել: Բարեշրջում կամ զարգացում խօսքի մէջ կայ յամենայն դէպս մի ինչ որ նպատակաւորութիւն: Զարգացման գաղափարը խիստ արդիւնաւէտ գաղափար է. նա մեր աշխարհայեացքի հիմնական գաղափարն է դարձել: 1784-ին առաջին անգամ Հեդդեռը իւր «մարդկութեան պատմափիլիսոփայութեան իդէաներ» գրքում զարգացման գաղափարը գործ դրեց մարդու բնական հոգեկան պատմութեան վրայ: Նա տեսնում է մարդու հոգեւոր ամբողջ պատմութեան մէջ բողբոջումն այն սողմերի, որ Աստուած այնքան առատ և լի բնութեան մէջն է դրել: Հոգեկան աշխարհի համար հեռդէսեան այս մտքերը Հէկէլն աւելի առաջ տարաւ:

Բնագիտութեան մէջ Դարվինից առաջ Լամարք 1809-ին ստորինից դէպի աւելի բարձր դիմող զարգացման գաղափարը արտայայտել էր: Հարցը միայն այն էր, թէ ո՞րն էր զարգացման մղիչ ոյժը: Դարվինը բոլոր էակներին մէջ, նրանց գոյութեան կռուում բնական ընտրութեան միջոցով առաջ եկած ջոկջկոտումը ընդունում է զարգացման հիմնական օրէնք: Դարվինի աշակերտները, մասնաւորապէս Ենայի բնախոյզ Հէքէլը կարծեցին՝ թէ Դարվինական տեսութիւնը կարող է բնագիտութիւնից արտաքսել բոլոր նպատակի պատճառները: Բայց հէնց նորագոյն բնագիտութիւնը բաղմաթիւ փորձերով ցոյց է տուել, որ բոլոր էակները անսահման կերպով չեն փոփոխուում, այլ բոլոր օրգանիզմները կարող են գոյութեան այն հնարաւորութիւնները միայն իւր մէջ զարգացնել, որոնք հէնց զըրուած են նրանց օրգանիզմի մէջ: Ուրեմն, եթէ մի զարգացում ստորին էակներից մինչև ամենաբարձրը պեղի է ունեցել, այդ ցոյց է տալիս, որ հէնց սկզբից զարգացման մի ուղղութիւն նախատեսուած էր և կամ սաղմնային զրութեամբ արուած էր, որը պիտի դէպի իւր նպատակը դիմէր: Բնագիտական առանձին փորձերը բնականաբար մեքենայօրէն ներգործող պատճառներն են մատնանիշ անում. բայց ամեն ինչ ընդգրկող զննութիւնը պայծառօրէն ցոյց է տալիս, որ մեքենական պատճառների միջոցով ձեռք է բերուած զարգացման նպատակայարմար արդիւնք: Այսպիսով հէնց զարգացման գաղափարի հետեղական գործադրութիւնը առաջ է բերում տէլէօլոգիական աշխարհայեացքի յաղթանակը (զրա հետ հաշուելով նախնապատակ դնող պատճառների տեսութիւնը): Աստիճանական յառաջա-

գլխավորումը մարդկութիւնը իւր նախնական բնական վիճակից գլխի է գէպի միշտ աւելի բարձր հորևոր և բարոյական կուլտուրայի. ինքնուրոյն մտածելը, տրամաբանօրէն դատելը, գիտական աշխարհայեացքն ու փիլիսոփայութիւնը աստիճանական կատարելութեամբ ձեռք են բերուած: Բարքերի անասնական կոպտութիւնը տեղի է տուել բարոյական նուրբ զգացողութեան: Գիտական, գեղարուեստական և կրօնական կեանքը աստիճանաբար աւելի բարձր ձևերով հանդէս է եկել: Ինչքան որ ճանաչել կարող ենք, մարդկութիւնը ձգտում է միշտ գէպի աւելի հեռւոր նպատակներ, որով հոգեկան և բարոյական անձնաւորութիւններ են նրանում հանդէս գալիս:

Այս բոլորից հետևում է, թէ տիեզերքի հիմքում, Աստծու մէջ հոգեկան և բարոյական ոյժեր կան, որովհետև քաւարար հիմքի օրէնքի համաձայն միայն մի բարի և հոգևոր ոյժ կարող է նպատակաշարժմամբ և հոգևորը առաջ բերել:

2. ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ

Աստծու արարչագործութեան եղանակի մասին վերոյիշեալից կարելի է եզրակացնել, թէ Աստծու գործունէութիւնը չի կարելի ոչ ալանջով լսել, ոչ ձեռքով շօշափել և կամ մարմնի աչքով տեսնել, այլ նա ներգործում է ծածուկ, իբրև մի հոգևոր ոյժ, որ յայտնագործուում է տիեզերական ամեն տեսակ իրականութեան մէջ: Որ մի նպատակադիր ոյժ կայ, երևում է արարչագործութեան հետևանքից: Ի՞նչ կարող էր տեսնել Աստծու գործունէութիւնից այն մարդը, որը գի-

ցուր հնարաւորութիւն ունենար գիտելու ամբողջ արարչագործութեան ընթացքը կամ զարգացման պրօցէսը միլիօնաւոր տարիների ընթացքում: Նա այնուամենայնիւ ոչ մի կերպ ոչ մի տեղ չէր կարողանայ տեսնել, թէ ի՞նչպէս Աստծու ստեղծագործող ոյժը իբրև առանձին պատճառ նիւթական ոյժերի հետ միասին շօշափելի կերպով ներգործում է գոյացութեան պրօցէսում: Մասնակի դէպքերում միշտ աչքի են ընկնում նիւթական ոյժերը. իսկ Աստուած միշտ ներգործում է բնական ոյժերի միջոցով: Նբանց համագործակցութեան հետևանքը բնականութեամբ օժտուած մարդուն յայտնուում է իբրև աստուածային ստեղծագործութիւն: Մարդկութեան հոգևոր պատմութեան մէջ ներգործում է Աստուած միշտ անձնաւորութիւնների միջոցով, որոնք իրենց լաւագոյն ոյժերը լաւի ծառայութեանն են ենթարկում: Այն ինչ առանձին, մասնակի երևոյթներում այստեղ էլ միայն մարդկային ծրագիրները, կամքի ուղղութիւններ, մարդկային մոլորութիւններ ու յառաջագլխութիւններ են ճանաչելի և սակայն մարդկութեան մեծագոյն հերոսները իրաւամբ իրենք իրենց համարել են գործիք Աստծու ձեռքին: Աստուած նրանց միջոցով նոր երևոյթներ է առաջ բերել:

3. ՅԱՒԻՏԵԱՆՍ ՆԵՐԳՈՐԾՈՂ ԱՍՏՈՒԱԾ

Այս պատճառով սխալ է, երբ մարդը Աստծու ստեղծագործութիւնը երկրի սկզբնաւորութեամբ է սահմանափակում: Աստուած մշտապէս ներգործում է: Այսօր էլ նա այլ կերպ չի գործում, քան միլիոնաւոր

տարիներ առաջ: Եթէ ճիշտ է, որ այս գոյութիւն ունեցող աշխարհի ստեղծագործութիւնը միլիոնաւոր տարիներ է տևել, ապա պարզ է, թէ ինչքան սխալ է, ստեղծագործութեան գաղափարը միայն աշխարհիս սկզբնաւորութեան վերայ կիրառել: Բնականաբար հենց առաջին սկզբնաւորութիւնները խաւարով են պատած. մենք միայն եզրակացնել կարող ենք, որ ներկայումս յայտնագործուող Աստծու հոգեւոր ոյժը աշխարհի ըսկըգին էլ պէտք է ներգործող դեր կատարած լինէր: Սխալ է նոյնպէս ստեղծագործութիւնը միայն աշխարհի նիւթական հիմքի վրայ տարածել: Ստեղծագործութեան վերջնական նպատակը, ինչքան դա ըմբռնել կարելի է՝ պայծառ, բարոյական անձնաւորութիւնների մշակումն է. Լուսերը տասնաբանեայ պատուիրանի առաջին յօդուածը բացատրելիս՝ գլխաւորապէս գոյութեան նիւթական պայմանների ստեղծագործութեան մարմինն ու կեանքը հոգացող և հովանաւորող Աստծու գործունէութեան մասին է խօսում. ինչ որ մեծ թերութիւն է: Քրիստոնէական բարձրագոյն գաղափարը՝ Աստուած ստեղծել է ինձ բարոյական անձնաւորութիւն լինելու՝ չի բացատրուած:

Դէօթէն աւելի խորն է ըմբռնել Աստծու ստեղծագործութիւնն ասելով՝ «Նա է ստեղծել հաւատ, յոյս, սէր, գործ և ոյժը»: Աստուած է ստեղծել տառապանքների մէջ հերքութիւն. Նա իւր աշխատանքով ձեռկերպում է բարոյապէս ձգտողին. Նա մարդկանց հոգիների վրայ է աշխատում նրանց մէջ քնած լաւագոյն ոյժերին դէպի կատարելութիւն առաջնորդելու: Մեթէ քրիստոնէական հաւատը պահանջում է ընդունել, թէ Աստուած մի որոշ ակնթարթում «սկզբանէ»

աշխարհս ստեղծել է սկսել, Հարկաւոր է որ դոկմա դարձնենք այն, որ աշխարհս միանգամից ոչնչից է առաջացել: Մեզոյնչ չի ստիպում այդպէս ընդունել: Ընդհակառակն՝ եթէ Աստուած յաւիտենապէս ներգործող է, ապա պէտք է յաւիտենից ի վեր մի աշխարհ գոյութիւն ունենար, որի վրայ իւր ներգործող գործունէութիւնը տարածէր: Յոյն եկեղեցական նշանաւորագոյն զիտնականը Օրիգենէսը՝ Բ. յ. III դարում արդէն այն միտքն է արտայայտել, թէ անվերջ յաջորդականութեամբ յաւիտենից ի վեր միշտ նոր տիեզերքներ են առաջ եկել Աստծու ստեղծագործական ծրագրի համաձայն: Եթէ նիւթի ոչ մի մասնիկ ոչինչ չի դառնում, ապա նիւթի յաւիտենականութիւնն ընդունել հասկանալի է դառնում, բայց որովհետեւ նիւթական ոյժերի համագործակցութիւնը միշտ նպատակայարմարն է առաջ բերում, որովհետեւ վերջիվերջոյ քնութեան մայրական ծոցից հոգեւորն է բղխում. դրանից կարելի է հեփեցնել, որ չկան միայն կոյր նիւթական ոյժեր և չեն եղել, այլ միշտ նիւթական աշխարհի վրայ մի աւելի քարձր հոգեւոր կարգաւորութիւն է իշխել: Աշխարհը յաւիտենից ի վեր Աստծու ոյժից կախումն է ունեցել: Աշխարհն առանց Աստծու չէ, բայց Աստծուն էլ առանց աշխարհի պատկերացնելն անկարելի է:

4. ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀ

Սրանից յետոյ պարզուում է նաև, որ Աստուած և աշխարհ միմեանց համար օտար և անտարբեր միմեանց հանդէպ չեն կանգնած: Մի ներքին յարաբերութիւն պէտք է ընդունել, Հակառակ Աստծու և աշ-

խարհի այն խիստ բաժանմանը, որը սովորեցնում էր իսրայէլական կրօնը: Աշխարհս Աստուածայինը իւր մէջ է ամփոփում, այս էր հնկագերմանական տիեզերածնութեան առասպելների ճշմարտութեան կորիզը: Պրատորէն արտայայտել: Աստուած պէտք է ըմբռնել իբրեւ տիեզերքի մէջ հերգործող բարի Ոգի: Իւր գոյութեան լրութիւնից նպատակայարմարն ու բարին միշտ նոր և միշտ հարուստ ձեւերով հանդէս է բերում Գէօթէն իւր «Gott und Welt» բանաստեղծութեան մէջ այս աշխարհայեացքին դասական արտայայտութիւն է տուել: Նրա համաձայն ամբողջ բնութիւնը լիքն է Աստուածայինով. նա Աստծու յայտնութիւնն է: Փառուստի մէջ Գէօթէն ասում է. «Աշխարհս Աստուածութեան կենդանի հագուստն է». ամենուրեք կարող է մարդը աստուածային Ոգու հետքերը գտնել. բայց մեզ համար աւելի պայծառ կերպով յայտնագործուում է Աստծու աշխարհը մարդկային հոգում ճաճանչող վեհ իդէալների և արժէքների մէջ:

5. ՉԱՐԸ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Վերոյիշեալ ուրախ լաւատես աշխարհայեացքի իրաւացիութիւնը վերջին դարում խիստ վէճի առարկայ է դարձել: Տիեզերական վիշտը ծանրապէս ճնշում է շատերի տրամադրութիւնը: Միայն բարւոյ և աստուածայինի յայտնութիւնն չէ գտել մարդը այս աշխարհում. թուում է՝ թէ վիշտը գերազանցում է հաճոյքին: Բնութեան մէջ հազարաւորներն են մեռնում իրենց սաղմի մէջ. բուսական և կենդանա-

կան բոլոր էակները միմեանց փոխադարձաբար հալածում են, մի մշտական պատերազմ, լափէլն ու մորթելը գոյութիւն ունի ամենուրեք: Նոյնպէս մարդկանց մէջ էլ իշխում է ոչ թէ բանականութիւնը, այլ կամայականութիւնն ու անարդարութիւնը, մի կոյր բաղդ: Շոպէն-Հաուէլը XIX դարում շմեցնող լեզուով երջանկութիւնը գերազանցող վշտի մասին է խօսել ու հնչեցրել հին հնդկական տենչանքը կեանքից ազատուելու և դէպի ազատութիւնը դառնալու: Նա շատ սրտերում արձագանգ գտաւ: Աշխարհը նրա համար մի ինքնագիտակից Աստծու բարի ստեղծագործութիւն չէ, այլ կոյր բանականութիւնից զուրկ մզման մի վիժուածք է, որ դէպի կեանքն է ձգտում: Ի հարկ է, պէտք է ընդունել, որ աշխարհը երկու դէմք ունի. անհատնում, որ աշխարհը երկու դէմք ունի. անհատնում սիրոյ և բարութեան յայտնութիւնը, նպատակայարմարութիւնը, իմաստալիութիւնը մի կողմն է կազմում. և կոյր կըլինէր մէկը, եթէ այսպիսի փառահեղութիւնները չի տեսել և չի ապրել: Բայց կայ հակառակ՝ երևոյթների աննպատակ թուացող մի բազմութիւն, մարմնական վշտեր ու հոգեկան մոլորութիւններ, որոնք Աստծու տիեզերակալ ոյժին չեն ենթարկուում: Մեծ մտածողներից Յակոբ Բէօհմէն (1575—1624) և Շէլլինգ (1775—1854) Աստծու մէջ եղող մի խաւար բնութեան մի նախապատճառի, մի անհունութեան մասին են խօսում, որը իբրեւ ոչ լիովին յաղթահարուած քաոս՝ հասկանալի է դարձնում աննպատակն ու չօրինակարգութեամբ: Աշխարհը մի արդիւնք է այն կռուի, որ աստուածային իմաստութիւնն ու բարոյութիւնը մղում են իրեն հակառակող նիւթի դէմ. բարւոյ յաղթութիւնը մի վեհ նպատակ է, որին զործակցելու մենք էլ

ենք կոչուած: Աստծու իմաստութիւնը կատարեալ է, բայց Աստծու ոյժը նրա դէմ հակառակող նիւթի շնորհիւ սահմանափակ է:

Նորերս նման տեսութիւններ արձագանգ են գրտնում: Կանրլ Անտրէդէն իւր «պանթէիզմ և թէիզմ» յօդուածի մէջ Աստծու հետ ընդունում է կոյր ներգործող անբանական սկզբունք, որից հետեցնում է բոլոր պատահականը, հակաօրինականը և չարը: Նա տիեզերական պրոցեսի նպատակը գտնում է Չարի աստիճանական յաղթանարման մէջ: Նա կարծում է, որ ստեղծագործութեան պատճառը պէտք է փնտռել նրանում, որ Աստուած կամեցել է իւր նպատակաշարքը և կարգաւորուած աշխարհով յաղթանարել անբանին, անբանականին: Նոյն մտքերն է շօշափում երբեմն նաև Փ. Նաումանը ասելով, որ աշխարհը լիքն է Աստծու բարեացակամութեամբ և միևնոյն ժամանակ նրան ընդդիմացող արգելքներով, իսկ մեր բախտը այդ երկսի արգելքն է: Նոր չէ այս միտքը որովհետև հին դարերից արդէն պատկերացուած է Աստուած իբրև քառսի դէմ կռուող, որից Նա աշխարհ ստեղծեց և որը սակայն միշտ ուզում է նրա ձեռքից դուրս գալ: միջնադարեան մտածողութեան համաձայն Աստուած միշտ կռուի մէջ է սատանայի հետ հոգիների համար, Նա միշտ արգելքների է հանդիպում որով ամեն բան Նրան չի յաջողում:

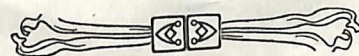
Պէտք է ընդունել, որ բոլոր տեսութիւնները, որոնք չարի սկզբնաւորութեան հարցը լուծել են ուզում, գիտարութեան են հանդիպում: Աստուած չարիքը թոյլ է տուել նրա համար, որ դա անխուսափելի էր: Աստծուց իրենից անկախ է Չարի անհրաժեշտու-

թիւնն ու անխուսափելիութիւնը: Եթէ Չարիքի և վրշտի ծագման բոլոր հարցերը անհասկանալի հանելուկներ են մնում, դրա փոխարէն տարրեր մտածողներ աշխարհի զարգացման նպատակի վերաբերմամբ աւելի շուտ են համաձայնութեան գալիս: Նպատակն է բարւոյ յաղթանակը չարիքի վրայ և տիեզերական վշտի աստիճանական յաղթանարումը: Վերջ ի վերջոյ չարիքը ծառայում է մարդկանց մէջ ոյժեր զարթեցնելու, ինչպէս են քաջութիւնը, հերոսութիւնը, հաւատի ոյժը. չարիքը վերջապէս մարդուն զրկում է չարիքը ջախջախելու: Բարոյական գործնական ոյժը միայն այն ժամանակ է զարթնում, երբ ես դէպի չարը ձեռք տող հակումները զսպում եմ. այդ պատճառով ստեղծագործութիւնը ներկայ աշխարհում դեռ չի վերջացել: Միայն բարու յաղթութեամբ, երբ Աստուած ըստ ամենայնի ամեն բան կլինի, Նրա արարչագործութիւնը կլրանայ: Թէ այս է վերջին նպատակը՝ պարզում է տիեզերքի ժամանակակից յառաջադիմութեան ուղիւթիւնից: Ճշմարտութիւնը վերջ ի վերջոյ յաղթանակում է, չնայած որ դարեր շարունակ ճնշուած էր: Մի անգամ գտնուած ճշմարտութիւնը երբեք չի կարող ընդմիշտ կորչել. երբեք մի հոգևոր և բարոյական յառաջադիմութիւն իդուր չի մարտնչել: Ամենից վերջը միշտ բարին է յաղթում, այն ինչ շարութիւնն ու խարդախութիւնն ինքն իրեն փլշում են: Այսպիսով անկարելի է դառնում ընդունել, ինչպէս Ֆրանսիացի ս. Գրքի քննադատ Ռենանն էր պատահաբար քարոզում, թէ աշխարհը վերջ ի վերջոյ Աստծու ձեռքին խաղալիկ է, որին Նա իւր հաճոյքի համար է ստեղծել, և իւր բարձր բուրգից դիտում է այն տեսարանը,

Թէ ինչպէս մարդկութիւնն ուրախանում, որոնում, աշխատում և տանջուում է: Տիեզերքի ստեղծագործութեան նպատակն աւելի շուտ բարոյական անձնաւորութիւններ հանդէս բերելն է: Կեանքից յոգնած տրամադրութիւն ունեցող մէկը միայն ինքն իրենից և իւր սեփական կեանքից և աշխատանքից վհատուում է, կորցնում աչքից իւր կեանքի նպատակակէտը: Այս տրամադրութիւնից այն հայեացքն է առաջանում, թէ աշխարհս ընդհանուր առմամբ աննպատակ է: Գերմանացի բանաստեղծ Ա. Բռիգէսը փորձել է թափանցել կեանքի կոռում լքուած մարդու հոգին և ըմբռնել թէ ինչպէս է անդրադառնում տիեզերքի ստեղծագործութիւնը նրա մէջ: Բանաստեղծը իւր «Stirb und Werde» ոտանաւորների շարքում ընդհանուր գծերով նկարագրում է աշխարհիս անց ու դարձը, մարդկանց ճիգերը, փառք, հարստութիւն ձեռք բերելու, տիեզերական հանելուկները լուծելու և վերջը գալիս է այն եզրակացութեան, թէ «Չարժէ»:

Ի հարկէ վճռական խնդիր է՝ թէ իրաւ այս կեանքը ոչինչ չարժէ: Եթէ մէկի դժբաղդութիւնն էլ աւելի մեծ լինի, եթէ վշտերը դառն լինեն և սիրտը կտրատող, եթէ չքաւորութիւնն ու զրկանքը, տանջանքն ու նեղութիւնը անտանելի դառնան, այնուամենայնիւ մի հարց միշտ նրա առաջ կանգնում է. «անկարելի՞ էր միթէ քեզ համար այդ թշուառութիւնն և ամեն տեսակ դժբախտութիւնն անցկացնելով՝ ձգտել բարձր բարոյական անձնաւորութիւն դառնալու, անկարելի՞ էր զարգացնել քո մէջ բարութեան սերմերը»: Ո՞վ սիրտ կանի այս հարցին պատասխանելու. «Այո, ես անկարող էի բարիք գործել և լաւ մարդ դառնալ»: Իսկ եթէ ա-

մեն մի մարդու համար այդ հնարաւոր է, և քանի որ իւրաքանչիւր կեանքը նախասահմանուած է բարոյական անձնաւորութիւն դառնալու, այն ժամանակ թո՛ղ մեր կեանքն էլ այն ուրախ գիտակցութեամբ լեցուի, թէ կայ մի Աստուած, որ Տիեզերքի և բարոյական անձնաւորութեան Արարիչն է:

14) Der Herr Herrmann von Stollberg, ein
 Herr, der in der Provinz Brandenburg
 ein Gut hat, hat mich beauftragt,
 die in der Provinz Brandenburg
 befindlichen Güter zu verkaufen.

130 2n 944

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

- 1) Ի՞նչ է կրօնը և ի՞նչ է բարոյականութիւնը . 15 կ.
- 2) Սրբազան պատմութիւն Իսրայէլի 50 կ.
- 3) Ի՞նչ է Աստուածաշունչը 20 կ.
- 4) Բնագիտական և կրօնական աշխարհայեացք 20 կ.
- 5) Ի՞նչպէս ստեղծուեց աշխարհը 10 կ.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ ԵՒ ՇՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՄՆԵՆ

Դր. Մ. Խոստիկեանի

- 1) Բարոյագիտութիւն
- 2) Աստուածաբանութիւն Նոր կտակարանի
- 3) Ո՞վ էր Յիսուս

Վաճառուած է հեղինակի մօտ

David der Philosophie Dr. M. Khostikian

ԳԻՆՆ Է 10 ԿՈՊԵԿ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0150644

